

De transitie van jongeren uit de bijzondere jeugdbijstand: hun stem centraal

Sharon Van Audenhove

Doctor-assistent, Faculteit Rechtsgeleerdheid, Vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht, UGent

Freya Vander Laenen

Hoofddocent, Faculteit Rechtsgeleerdheid, Vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht, UGent

ABSTRACTS

Voor jongeren uit de bijzondere jeugdbijstand (BJB) is de overgang van de BJB naar het opbouwen van een zelfstandig leven cruciaal. Fundamenteel hierbij is de vraag hoe de jongeren zelf de transitieperiode beoordelen. Daarom gaat deze bijdrage in op de beleving en ervaring van en noden bij de transitieperiode, vanuit het perspectief van de jeugdzorgverlaters.

Daartoe werd een follow-uponderzoek uitgevoerd. Bij de eerste onderzoeksfase verbleef de jongere in de BJB; de tweede fase volgde minimaal 18 maanden nadien. Tijdens de eerste fase werden 71 jeugdzorgverlaters bevroegd; tijdens de tweede fase werden 58 jeugdzorgverlaters opnieuw bevroegd.

Uit deze interviews blijkt dat een positief toekomstperspectief, vóór de uitstroom, eerder regel dan uitzondering is. Bovendien maakt het merendeel van de bevroegde jongeren een positieve transitie door, niettegenstaande een veelheid aan barrières de transitieperiode typeert. Tot slot blijkt dat zowel de intrinsieke motivatie van de jongeren zelf, als de steun van het informeel en professioneel netwerk belangrijk kan zijn om de transitieperiode succesvol te doorlopen. Een belangrijke voorwaarde hierbij is dat bij professionelen de basisattitudes respect, dialoog en geloof in de competenties van de jongeren centraal staan.

Bijzondere jeugdbijstand – Overgang naar volwassenheid – Belevingsonderzoek

The transition to independent life of young people leaving youth care is crucial. Knowing how young people themselves judge this period of transition is key. This article brings an in-depth understanding of the experiences and needs of young persons (age 17 or older) in the transitional period between life within the youth care system and living independently.

To this end, a qualitative follow-up design was opted for. During the first stage of the research, the adolescents were still staying in youth care. The second stage was executed at least 18 months after the first stage. During the first research stage, 71 care leavers were interviewed. During the second stage, 58 of these respondents were interviewed once more.

Most of the care leavers have an optimistic outlook on their life, before leaving care. Eighteen months later, most of the respondents experience a positive transition, notwithstanding a lot of barriers characterize their transition period. To them, intrinsic

motivation, informal bonds and professionals play an important role to guarantee a successful transition. An important precondition is that the basic attitudes of respect, dialogue and trust in the possibilities of young people are crucial.

Youth care – Transition to adulthood – Experience research

Après avoir faire appel à l'assistance spéciale à la jeunesse, les jeunes sont attendu de mener une vie indépendante. La transition réussite d'un passage à l'autre est capital. Une des questions essentielles touche à savoir ce que les jeunes eux-mêmes pensent de cette période de transition. Cette contribution examine les perceptions et les expériences pendant la période de transition, du point de vue des jeunes.

Les conclusions sont le résultat d'une étude de suivi. Le groupe de sujet a été enquêté une première fois pendant leur appel à l'assistance spéciale à la jeunesse (71 répondants). Une deuxième enquête a été mené 18 mois plus tard (58 répondants).

Les interviews ont montré que des perspectives d'avenir positives sont courantes avant la fin de l'assistance spéciale à la jeunesse. De plus, la plus part des jeunes connaît un transition positive, désormais l'existence de barrières multiples pendant leur période de transition. Pour finir, il ressort des analyses que la motivation intrinsèque aussi bien que le support du réseau social et professionnel peuvent être important de sorte de finir la période de transition de façon réussite. Toutefois, il est important que les professionnels impliqués font preuve de respect, ont confiance en les compétences des jeunes et entrent en dialogue avec ces derniers.

L'assistance spéciale à la jeunesse – La transition – Expérience

1. INLEIDING

Zowel onderzoeksmatig als op beleids- en politiek vlak waren 'kwetsbare jongvolwassenen' tot de eeuwwisseling in Vlaanderen een 'vergeten' categorie. Sinds het Steunpunt Algemeen Welzijnswerk in 2008 aan de alarmbel trok met het beleidsdossier 'Jongvolwassenen tussen wal en schip' (Stas *et al.*, 2008), komt de problematiek van de jongvolwassenen in/uit de bijzondere jeugdbijstand (verder BJB) en de uitstroom stilaan op de beleids- en politieke agenda, zoals in het recente Actieplan Jeugdhulp 2020 (2015) van de huidige Vlaams minister van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin Vandeurzen (actie 22). Ook onderzoeksmatig is er toenemende interesse in het transitieproces van jeugdzorverlaters in Vlaanderen (Carrette, 2012; Hauspie *et al.*, 2010; Meys *et al.*, 2015) en in West-Europa. INTRAC, het in 2003 opgerichte internationaal netwerk van onderzoekers onder leiding van Stein en Munro – twee pioniers op het vlak van 'leaving care' – draagt daartoe in sterke mate bij.

Niettegenstaande de toename van transitieonderzoek, merken we toch een aantal beperkingen en hiaten op. Ten eerste is het bestaande onderzoek vaak gefragmenteerd en kwantitatief van aard (*e.g.* Courtney & Dworsky, 2006; Courtney *et al.*, 2001; Daining & DePanfilis, 2007; Dixon, 2008; Reilly, 2003). Dit levert inzichten in de prevalentie en het type moeilijkheden waarmee jongvolwassenen uit de BJB geconfronteerd worden. De situatie van deze jongeren wordt in deze onderzoeken vaak benoemd als 'maatschappelijk kwetsbaar', terwijl factoren die een positieve transitieperiode in de hand kunnen werken onderbelicht blijven. Ten tweede is onderzoek van de transitieperiode vanuit de beleving en de ervaring van de jeugd-

zorgverlaters, in vergelijking met kwantitatief onderzoek, beperkt (McCoy *et al.*, 2008; Van Audenhove & Vander Laenen, 2011). De bestaande kwalitatieve onderzoeken, vanuit de stem van de jeugdzorgverlaters, focussen doorgaans op een beperkt aantal levensdomeinen en zijn retrospectief van aard (*e.g.* Abrams & Terry, 2014; Gallagher & Green, 2012; Pryce & Samuels, 2010; Van Der Geest *et al.*, 2013). Daarbij worden jeugdzorgverlaters – vaak eenmalig – maanden of jaren na de uitstroom gevraagd om de transitieperiode te reconstrueren. Een beperking van dit retrospectief onderzoek is dat gebeurtenissen niet altijd even accuraat en soms zelfs helemaal niet worden herinnerd (Hardt & Rutter, 2004; Schiff, 2006). Kwalitatief follow-uponderzoek dat de transitieperiode op de diverse levensdomeinen in kaart brengt door de jeugdzorgverlaters vóór en na de uitstroom te bevragen, kan de beperking van retrospectief onderzoek ondervangen (Harder *et al.*, 2011). Bovendien zet kwalitatief onderzoek de ervaringen van de jeugdzorgverlaters centraal, zonder vooraf, door de onderzoekers, gestructureerde vragen (lijsten). Zo kunnen de jongeren ons uitleggen wat het betekent om uit te stromen uit de BJB, hoe ze kijken naar de toekomst, welke successen en moeilijkheden ze verwachten op hun pad naar zelfstandigheid, en hoe de transitieperiode uiteindelijk is verlopen. De jongeren zijn daarom volgens Seita (2004) de beste experts over zichzelf. Naast kennisvergaring is het centraal stellen van het perspectief van jongeren vanuit kinderrechtenperspectief fundamenteel. Sinds het VN-Kinderrechtenverdrag is de erkenning van inspraak en participatie van jongeren een fundamenteel mensenrecht (Gaskell, 2010). Ook in Vlaanderen is het stimuleren van inspraak en participatie van jongeren een centrale doelstelling voor de jeugdhulpverlening¹. Toch blijft de vaststelling dat deze jongeren net het minst bij (kwalitatief) onderzoek worden betrokken (Curtis *et al.*, 2004; Vander Laenen, 2009). Hun beleving mag niet genegeerd worden en is even relevant als die van andere stakeholders (zoals hulpverleners en ouders).

Deze bijdrage wil het inzicht vergroten in de onderbelichte beleving van de transitieperiode vanuit het perspectief van de jeugdzorgverlater, door de jeugdzorgverlaters vóór en na de uitstroom te bevragen.

2. METHODOLOGIE

2.1. FOLLOW-UPONDERZOEK MET TWEE ONDERZOEKSFASEN

Om de beleving, ervaring en noden van de jeugdzorgverlater te kennen, werd tussen 2010 en 2015 een doctoraatsonderzoek uitgevoerd bij jongeren die residentieel of ambulantly in de BJB verblijven. Zo wilden we inzicht krijgen in de beleving en ervaring en in de noden op verschillende levensdomeinen van jongeren in de BJB van 17 jaar en ouder die zich in de overgangperiode bevinden tussen het verlaten van de BJB en het opbouwen van een zelfstandig leven. Om hun beleving centraal te stellen, hebben we gekozen voor een kwalitatief follow-uponderzoek, met twee onderzoeksfasen.

Bij de eerste onderzoeksfase verbleef de jongere in de BJB, ambulantly of residentieel; de tweede fase volgde minimaal 18 maanden nadien. Tijdens de eerste fase werden

¹ Decreet betreffende de rechtspositie van de minderjarige in de integrale jeugdhulp, BS 7 mei 2004.

71 jongeren twee keer bevestigd met een interval van maximaal zes weken. Tijdens het eerste interview werd via een open vraag gepeild naar het toekomstperspectief en de -verwachtingen van de jongere: “*Hoe zie jij de toekomst?*” Tijdens het tweede interview werden de levensdomeinen onderwijs, werk, huisvesting, vrije tijd, contact met politie en justitie, sociaal netwerk, gezondheid (lichamelijk, psychisch en druggebruik) en algemeen welbevinden besproken. Het concrete verloop van dit tweede interview en de volgorde waarin de levensdomeinen aan bod kwamen, hingen af van de inbreng van de jongere.

Tijdens de tweede fase werden 58 jongeren opnieuw geïnterviewd. Met hen werd de transitieperiode besproken, de ervaren successen en moeilijkheden, en hoe de jongere deze transitie beleeft en doorloopt. Dertien jongeren zijn tijdens de tweede fase niet geïnterviewd omdat ze niet gelokaliseerd konden worden ($n=6$), omdat ze geweigerd hebben deel te nemen aan de follow-upfase daar ze hun BJB-verleden achter zich wilden laten ($n=4$), of omdat ze in de gevangenis verbleven en geen toestemming werd verkregen van de gevangenisdirecties om het follow-upinterview af te nemen ($n=3$).

2.2. REKRUTERING EN BEHOUD VAN DE RESPONDENTEN

De onderzoekssettings, die als gatekeepers fungeerden, bestonden uit 28 private voorzieningen in de BJB in Oost-Vlaanderen (België) en één gemeenschapsinstelling (verder GI)². Twee rekruteringswijzen werden gebruikt, naar analogie van Heptinstall (2000). Bij de eerste rekruteringswijze informeerde een professional de jongeren over het onderzoek via een informatiepamflet. Bij de tweede rekruteringswijze werd de vraag tot medewerking rechtstreeks aan de potentiële respondenten gesteld, zonder tussenpersoon, via een bewonersvergadering dan wel individueel.

Om het contact met de respondenten tussen de onderzoeksfasen te behouden, werd een combinatie van ‘traditionele’ trackingprocedures, zoals telefonisch contact en e-mail, en ‘vernieuwende’ trackingprocedures, zoals Facebook, gebruikt.

2.3. STEKPROEFTREKKING

Globaal genomen is de onderzoekspopulatie relatief homogeen samengesteld aangezien de respondenten op het ogenblik van de eerste onderzoeksfase hulpverlening kregen via de BJB. Bovendien waren de respondenten minstens 17 jaar en konden ze zich voldoende uitdrukken in het Nederlands, Frans of Engels.

Binnen de onderzoekspopulatie werd een zo divers mogelijk samengestelde steekproef bevestigd, gericht op een maximale variatie (Polkinghorne, 2005). De maximale variatie van de deelnemers werd bekomen op basis van geslacht, etniciteit,

² Zestien begeleidingstehuizen (leefgroep, trainingscentra voor kamerbewoning en begeleid zelfstandig wonen), één gezinstehuis, drie onthaal-, oriëntatie- en observatiecentra (verder OOOO), twee thuisbegeleidingsdiensten, twee diensten voor begeleid zelfstandig wonen, drie diensten voor pleegzorg en één GI hebben aan het onderzoek deelgenomen. Er werden geen jongeren bevestigd uit de dagcentra, herstelgerichte en constructieve afhandelingsdiensten en diensten voor crisishulp aan huis omdat deze voorzieningen niet bereid waren deel te nemen aan het onderzoek of omdat potentiële respondenten uit deze voorzieningen weigerden om deel te nemen.

type maatregel, hulpverleningsvorm, en start en verloop van het hulpverlenings-traject.

Tijdens de eerste onderzoeksfase waren 42 respondenten jongens en 29 respondenten waren meisjes. De respondenten waren tussen 17 en 20 jaar: 46 jongeren waren 17 jaar op het ogenblik van het interview; 25 jongeren waren meerderjarig (16 jongeren waren 18 jaar; zeven jongeren waren 19 jaar en twee jongeren waren net 20 jaar geworden). Vijf meerderjarige jongeren verbleven in de BJB omdat de jeugdrechter de reeds opgelegde maatregel had verlengd; 20 meerderjarige jongeren hadden vrijwillig voortgezette hulpverlening aangevraagd. Negentien jongeren (zeven meisjes en 12 jongens) waren van allochtone origine. Achtentwintig jongeren waren 12 jaar of jonger bij de start van hun hulpverleningstraject in de BJB (43 jongeren waren 13 jaar of ouder). Zesentwintig jongeren hadden tot dusver een stabiel traject in de BJB doorlopen; bij 45 jongeren was sprake van een onstabiel traject³.

Tijdens de tweede onderzoeksfase, ten minste 18 maanden later, waren 34 respondenten jongens en 24 respondenten waren meisjes. Alle respondenten waren meerderjarig op het moment van het follow-upinterview: 25 jongeren waren 19 jaar; 22 jongeren waren 20 jaar; acht jongeren waren 21 jaar; twee jongeren waren 22 jaar en één jongere was 23 jaar. Zestien jongeren waren van allochtone origine (10 jongens en zes meisjes). Drieënveertig jongeren waren 'uitgestroomd' uit de BJB, uit diverse settings⁴. Vijftien jongeren verbleven (nog) in de BJB ten tijde van het follow-upinterview: 13 jongeren deden op vrijwillige basis beroep op voortgezette hulpverlening en twee jongeren verbleven verplicht in de BJB omdat deze maatregel was opgelegd door de jeugdrechter⁵. Tweeëntwintig jongeren gaven tijdens de eerste onderzoeksfase aan een stabiel traject te hebben doorlopen; bij 36 jongeren was sprake van een onstabiel traject.

Dertien (van de 71) jongeren hebben niet deelgenomen aan het follow-upinterview: acht jongens en vijf meisjes. Ten tijde van de eerste onderzoeksfase waren negen jongeren minderjarig en vier jongeren waren meerderjarig. Zeven (van de 13) jongeren verbleven in een GI; drie jongeren verbleven in een categorie 1-voorziening; één jongere kreeg thuisbegeleiding; één jongere verbleef in een OOOO en één jongere verbleef in een pleeggezin. Zeven jongeren waren 12 jaar of jonger bij de start van het hulpverleningstraject in de BJB (zes jongeren waren 13 jaar of ouder). Vier jongeren gaven aan een stabiel traject te hebben doorlopen, in tegenstelling tot negen andere jongeren.

De beperkte omvang van de steekproef dient benadrukt te worden. De onderzoeksresultaten kunnen niet geëxtrapoleerd worden naar alle jongeren in de BJB en dienen

³ Een *stabiel* traject is een traject dat de laatste twee jaren geen trajectveranderingen heeft ondergaan; een jongere met een *onstabiel* traject, heeft minstens drie trajectveranderingen gedurende de laatste twee jaar doorlopen (Merlevede et al., 2014).

⁴ Twintig jongeren waren uitgestroomd uit een begeleidingstehuis (leefgroep, TCK of BZW), één jongere was uitgestroomd uit een gezinstehuis, drie jongeren waren uitgestroomd uit een OOOO, drie jongeren kregen geen thuisbegeleiding meer, twee jongeren kregen geen begeleiding meer door een dienst voor BZW, twee jongeren verbleven niet meer in een pleeggezin, 11 jongeren waren uitgestroomd uit de GI en één jongere verbleef niet meer onder toezicht van de jeugdrechterbank.

⁵ De jongeren die op vrijwillige basis beroep deden op voortgezette hulpverlening, verbleven in hun oorspronkelijk pleeggezin (n=3) of deden aan begeleid zelfstandig wonen (n=10). Eén van de twee jongeren die verplicht in de BJB verbleven, verbleef in de GI; de andere jongere verbleef in zijn thuisomgeving, onder toezicht van de jeugdrechterbank.

met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden. Omdat dit een kwalitatief onderzoek is, kunnen geen uitspraken gedaan worden over correlaties, laat staan over causale verbanden.

3. RESULTATEN

3.1. EEN POSITIEF TOEKOMSTPERSPECTIEF VÓÓR DE UITSTROOM

Alle geïnterviewde jongeren beschouwen de overgang naar volwassenheid als een onderdeel van een natuurlijk proces dat elke jongere moet doormaken. De jongeren zijn het met elkaar eens dat hun leeftijdsgenoten de keuzes op weg naar volwassenheid en zelfstandigheid kunnen spreiden of kunnen uitstellen in de tijd. De jongeren geven aan dat hun transitieproces abrupter en in een versneld tempo verloopt in vergelijking met andere jongeren. De uitstroom kondigt zich immers aan, tenzij ze voorgezette hulpverlening aanvragen en toegekend krijgen. Een 18-jarige respondent: *“Mijn beste vriendin blijft thuis wonen [tijdens haar verdere studies], maar ja, hier [thuis] kan ik echt niet blijven, of ik kom zot. Ik moet alleen gaan wonen, ook al weet ik dat het niet gemakkelijk zal zijn.”*

Niettegenstaande het versneld tempo van de uitstroom ziet het merendeel van de bevroegde jeugdzorgverlaters, vóór de uitstroom, de toekomst positief en hoopvol in, ook al zijn ze realistisch over de obstakels die ze onderweg kunnen tegenkomen (48 van de 71 jongeren; 68%). De respondenten geven aan dat vier elementen zorgen voor een positief toekomstperspectief, met name een diploma, intrinsieke motivatie, een identiteitstransformatie en een ondersteunend informeel netwerk. Een *diploma* is in de ogen van vele respondenten een belangrijk element om de transitie positief in te schatten. Een diploma zorgt volgens hen voor een vlotte intrede op de arbeidsmarkt, waardoor andere maatschappelijke barrières (zoals financiële moeilijkheden en problemen om een woonst te vinden) worden ondervangen. Naast een diploma, zijn de jongeren *intrinsiek gemotiveerd* om iets van het leven te maken. Ze willen zich bewijzen, tegenover zichzelf en tegenover hun directe omgeving. Ze willen niet (meer) achterom kijken, en geven aan louter naar de toekomst te kijken. Het merendeel is ervan overtuigd dat het verlaten van de BJB op zich al een positieve toekomst zal genereren. De jongeren geven aan dat het stigma dat zij ervaren in de BJB (‘een instellingskind’), een stigma dat mede hun identiteit kleurt, zal verdwijnen bij de uitstroom (‘ik zonder stigma’). De verwachte positieve *identiteitstransformatie* zorgt voor een positief toekomstperspectief. Vele respondenten geven daarnaast aan een positieve transitie te verwachten daar ze een beroep kunnen doen op een *ondersteunend informeel netwerk*. Een 17-jarige respondent: *“Natuurlijk zal de toekomst positief zijn, want ik mag binnenkort de instelling verlaten. Eindelijk geen kind meer zijn van [naam voorziening]. (...) Ik verwacht niet al te veel moeilijkheden. Ik ga alles geven, zodat ik fier kan zijn op mezelf. (...) En als ik met tegenslag te maken krijg, kan ik altijd terecht bij mijn beste maten en mijn zus.”*

Een derde van de bevroegde jongeren heeft een negatief toekomstperspectief. Zij verwachten onoverkomelijke moeilijkheden op diverse levensdomeinen, zoals arbeid, financiën, huisvesting, gezondheid en relaties (23 van de 71 jongeren; 32%). Een gemeenschappelijk kenmerk van deze jongeren is dat zij zelf aangeven een rela-

tief grote individuele kwetsbaarheid te vertonen. Deze kwetsbaarheid komt tot uiting via drie door de jongeren geïdentificeerde thema's, zijnde een laag zelfbeeld en/of psychische problemen en/of 'niet meer zonder drugs kunnen'. Door deze kwetsbaarheden zijn de jongeren erg fatalistisch ingesteld: ze zijn ontmoedigd om vooruit te kijken, zelfs al zou een informeel netwerk aanwezig zijn om hen te ondersteunen. Een 17-jarige respondent: *“Mijn leven is bullshit, altijd al geweest. Waarom zou de toekomst anders zijn? Eigenlijk ben ik nooit gelukkig geweest. En twee jaar geleden ben ik [drugs] beginnen gebruiken, om even te kunnen vergeten dat ik besta. (...) Ik heb dat [drugs] echt nodig, anders kom ik de dag niet door.”*

3.2. DE TRANSITIEPERIODE IS IN OVEREENSTEMMING MET HUN VERWACHTINGEN

Dat de meerderheid van de bevroegde jongeren een positieve toekomst verwacht, neemt niet weg dat de realiteit van de doorlopen transitieperiode anders kan uitdraaien dan verwacht, zowel in positieve als in negatieve zin.

Globaal genomen kunnen we uit de follow-upfase besluiten dat de meerderheid van de bevroegde jongeren (49 van de 58 jongeren; 84%) een transitieperiode zonder onoverkomelijke moeilijkheden doorloopt. Daarnaast blijkt dat de effectieve ervaringen van de jeugdzorgverlaters tijdens de transitie globaal overeenstemmen met hun verwachtingen voorafgaand aan de transitie. Bij de helft van de jeugdzorgverlaters komen de verwachtingen over de transitieperiode en de ervaringen van de transitie overeen. Een derde van de jongeren heeft een transitie doorlopen die positiever is dan ze hadden verwacht. Voor een vijfde van de jongeren is de transitieperiode moeilijker verlopen dan verwacht.

Zeven van de 13 jongeren, die we niet konden bevragen tijdens de follow-up, gaven tijdens de eerste onderzoeksfase aan een negatief toekomstperspectief te hebben. De zes andere jongeren vermoedden dat een succesvolle toekomst op hen wachtte, met moeilijkheden van voorbijgaande aard onderweg. Over de transitieperiode van zes uitvallers kunnen we geen uitspraken doen, omdat we deze jongeren niet konden lokaliseren. Met drie uitvallers gaat het niet goed (ze verblijven in de gevangenis); vier uitvallers geven aan dat het net wel goed met hen gaat en ze hun BJB-verleden achter zich willen laten. Zelfs als we ervan uitgaan dat de transitie van negen jongeren niet goed loopt, dan nog heeft 75% van de respondenten een goede transitie doorlopen.

3.3. DRIE GROEPEN JEUGDZORGVERLATERS

De meerderheid van de bevroegde jongeren doorloopt, vanuit zijn/haar perspectief, een positieve transitie. Toch hebben we verschillen tussen de jongeren vastgesteld; niet elke jongere doorloopt een probleemloze transitie. Net zoals Stein (2006) onderscheiden we drie groepen jeugdzorgverlaters, waarbij sprake is van een afnemende mate van succes: 'those moving on' (n=17), 'survivors' (n=32) en 'strugglers' (n=9). Wanneer uit het verhaal van de jongere blijkt dat hij/zij geen barrières ervaart tijdens de transitieperiode, dan wordt deze jongere ingedeeld in de 'those moving on'-groep. Verder wordt een onderscheid gemaakt tussen jonge-

ren die aangeven de ervaren barrières te hebben weggewerkt ('survivors') en de jongeren die de ervaren barrières tijdens de transitieperiode niet (kunnen) wegwerken ('strugglers').

De jongeren in de 'those moving on'-groep geven aan dat zij tijdens de transitieperiode op geen enkel levensdomein moeilijkheden ervaren. De sleutels tot deze positieve transitie zijn een betekenisvolle liefdesrelatie en stabiel werk, vaak als gevolg van een diploma secundair onderwijs. Een respondent in de 'those moving on'-groep geeft aan: *"Door X [naam partner], waar ik me goed bij voel, wist ik dat het goed zou komen met mij. (...) Hij heeft me opnieuw doen stralen en doen kijken naar de mogelijkheden in de toekomst."*

De jongeren in de 'survivors'-groep ervaren maatschappelijke, relationele en, in mindere mate, individuele barrières tijdens de transitieperiode, maar ze slagen erin deze weg te werken. Voornamelijk positieve en wederkerige relaties – (h)echte bindingen – zijn manifest afwezig in de 'survivors'-groep. Zo wordt een afwezige of moeilijke ouder-kindrelatie, veelal tijdens de kinderjaren ontstaan, door de jongeren vaak als directe of indirecte factor voor een moeilijke transitieperiode aangehaald. De maatschappelijke barrières zijn voornamelijk huisvestings- en tewerkstellingsproblemen, al dan niet door een gebrek aan een diploma secundair onderwijs. De aangehaalde individuele barrières zijn een laag zelfbeeld, een gebrek aan zelfvertrouwen en eenzaamheid. Een respondent in de 'survivors'-groep: *"Ik heb altijd het gevoel gehad dat ik te veel was. Ik kon nooit iets goed doen. Nu nog he, als ik naar mijn ouders ga, is het voor op mijn donder te krijgen. Dat vreet aan mij, echt, en dan begin ik aan mezelf te twijfelen. Telkens als ik naar huis ga, denk ik dat ik slecht bezig ben. En nu is het nog een tikkeltje erger omdat ik geen werk meer heb."*

De jongeren uit de 'survivors'-groep geven te kennen dat intrinsieke motivatie en sociale steun de ervaren barrières hebben weggewerkt. Het belang dat ze toekennen aan intrinsieke motivatie dan wel sociale steun als 'triggers' om de ervaren moeilijkheden weg te werken, kan worden gelinkt aan hun toekomstperspectief vóór de uitstroom. Voor jongeren die geen moeilijkheden hadden verwacht tijdens de transitieperiode, heeft enkel hun intrinsieke motivatie een rol gespeeld bij het wegwerken van de moeilijkheden. De jongeren die wel tijdelijke moeilijkheden hadden verwacht, geven aan dat de combinatie van intrinsieke motivatie en hun ondersteunend informeel netwerk (partner, familie, kinderen, goede vriend) de moeilijkheden heeft weggewerkt. De hulpverlening komt niet aan bod omdat de ervaren moeilijkheden niet ernstig genoeg worden ingeschat om beroep te doen op een professional en omdat de jongeren voldoende steun ervaren van hun informeel netwerk. De jongeren die vóór de uitstroom een negatief toekomstperspectief hadden, geven daarentegen net wel aan dat de onverwachte positieve transitie in eerste instantie te danken is aan de hulpverlening. Voortgezette hulpverlening binnen de BJB of blijvend contact met hun hulpverlener uit de BJB waarmee ze een 'band' hebben, zorgt ervoor dat de transitieperiode positiever is verlopen dan zij zelf hadden verwacht. Als de hulpverlener drie centrale begeleidingscomponenten, met name betrouwbaarheid, onvoorwaardelijke acceptatie en flexibiliteit in zich draagt, is veelal sprake van een 'band'. Over de juiste attitudes beschikken, is voor de jongeren de basis van een kwaliteitsvolle hulpverlening. Kennis en vaardigheden zijn belangrijk, maar de respondenten

leggen meer de nadruk op gemeenschappelijke factoren zoals betrokkenheid, echtheid, respect en vertrouwen.

Een kleine minderheid van de jongeren (over)leeft in een moeilijke context, de zogenaamde ‘strugglers’. Hun maatschappelijke positie kan als precair bestempeld worden (ze zijn laaggeschoold, ze zijn niet of amper geïntegreerd in de arbeidsmarkt en ze hebben, vaak als gevolg hiervan, financiële problemen), maar vooral, ze geven zelf aan onoverkomelijke barrières te ervaren op individueel én op relationeel niveau. Psychische problemen, een laag zelfbeeld, niet meer zonder alcohol of illegale drugs kunnen en de afwezigheid van (h)echte bindingen, die zij vaak linken aan traumatische ervaringen in het verleden (zoals seksueel misbruik), belemmeren hen in hun dagelijks functioneren. Een respondent: *“Ik heb een gekwetste binnenkant, dankzij de slagen en vernederingen van mijn moeder. Ik heb gevochten om terug iemand te zijn. (...) Toen ik mijn liefleerde kennen, dacht ik dat ik gelanceerd was. Maar blijkt dat hij me even erg vernedert als mijn ma. (...) Ik ben een echte mislukkeling.”*

De jongeren uit de ‘strugglers’-groep geven aan de intrinsieke motivatie te missen om de ervaren barrières weg te werken, omdat zij geen perspectieven zien op een betere toekomst. Druggebruik, automutilatie en wenen worden veeleer als (tijdelijke) oplossingen voor hun problemen ervaren, in plaats van als een probleem op zich. Deze jongeren praten niet over hun moeilijkheden, noch met hun informeel netwerk indien dit beschikbaar is, noch met professionele hulpverlening. Het ontbreken van een ‘band’ met deze sociale netwerken zorgt ervoor dat de jongeren hun hulp niet willen of kunnen inroepen. Daarnaast kan angst, schuld of schaamte een rem zijn: deze gevoelens kunnen voortvloeien uit de anticipatie op en de angst voor de reactie van anderen.

4. DISCUSSIE

4.1. EEN BIJZONDERE GROEP?

Ons onderzoek toont aan dat de beleving van de transitieperiode van elke jeugdzorgverlater bijzonder is, maar niet uniek.

De derde JOP-monitor bij 18- tot 21-jarigen wijst uit dat 69% van de Vlaamse jongeren een positief toekomstperspectief heeft (Bradt *et al.*, 2013). Ze kijken vol verwachting uit naar de toekomst en willen met volle overgave voor hun dromen gaan. Voor de bevraagde jeugdzorgverlaters is dit niet anders. Twee derde van de bevraagde jongeren heeft een uitgesproken tot gematigd positief toekomstperspectief. Wel beseffen ze dat zij sneller dan hun peers volwassen verantwoordelijkheden, zoals alleen wonen of een job vinden, moeten opnemen. Zij kunnen de mijlpalen op weg naar volwassenheid niet spreiden of uitstellen in de tijd. We kunnen spreken van een maatschappelijke paradox: jongeren die vaak een lastig parcours achter de rug hebben, worden verondersteld op hun 18e zelfstandig te kunnen wonen. Uit ons onderzoek blijkt dat de overgang van de BJB naar zelfstandigheid niet zo problematisch verloopt als doorgaans wordt geportretteerd in onderzoek (Holland, 2009; Stein & Munro, 2008) en in beleidsdocumenten, waar de term ‘kwetsbaarheid’ een rode draad vormt (zie onder meer de beleidsnota 2014-2019 van de huidige minis-

ter van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin). Ons onderzoek toont aan dat voor de meerderheid van de bevroegde jongeren de transitie succesvol verloopt, ondanks de rugzak die ze dragen en ongeacht het afgelegde hulpverleningstraject. We durven te stellen dat het onderzoek, het beleid en de praktijk vaak vooral de problemen scherp in beeld brengen en focussen op een relatief kleine groep jongeren die een moeizame transitie doormaakt. Het blijft een uitdaging om telkens opnieuw ook aandacht te hebben voor de sterktes van de jongeren. Toch moeten we voldoende oog hebben voor het onverwerkte verleden van de jongeren, omdat dit voor hen vaak de oorzaak is van een moeilijke transitieperiode. De meerderheid van de bevroegde jongeren geeft evenwel aan niet terecht te kunnen bij de (jeugd)hulpverlening omdat nooit voldoende zorg werd geïnvesteerd in het opbouwen van vertrouwen. Ervan uitgaan dat die jongere zelf of die individuele hulpverlener op zich het verschil maakt, lijkt ook weinig realistisch. Veel hangt af van de kansen of mogelijkheden die de samenleving biedt (Collins, 2001).

4.2. HET BELANG VAN INTRINSIEKE MOTIVATIE EN SOCIALE STEUN

Het verloop van de transitieperiode wordt in de ervaring van de jongeren mede bepaald door de ervaren barrières en, voornamelijk, door de wijze waarop zij omgaan met de barrières. Intrinsieke motivatie en sociale steun bepalen het verloop van de transitieperiode, en niet het afgelegde hulpverleningstraject, aldus de jongeren in ons onderzoek. Het belang van intrinsieke motivatie tijdens de transitieperiode komt in de literatuur over jeugdzorgverlaters eerder beperkt aan bod (wel bij Abrams, 2012; Arnau-Sabatés & Gilligan, 2015; Hines *et al.*, 2005). De literatuur beklemtoont voornamelijk de positieve invloed van een informeel en, in mindere mate, een professioneel sociaal netwerk tijdens de transitieperiode (Geenen & Powers, 2007; Hiles *et al.*, 2013). Ons onderzoek bevestigt het belang van intrinsieke motivatie, naast een informeel en formeel netwerk. De *kwaliteit* van de sociale bindingen is evenwel belangrijker dan hun loutere aanwezigheid, zoals ook Singer *et al.* (2013) concludeerden. De jongeren spreken van een kwaliteitsvolle en sterke binding wanneer sprake is van een ‘band’ met de sociale binding. Deze band ontstaat wanneer ze zichzelf kunnen zijn in het bijzijn van een begrijpende en niet-beoordelende gesprekspartner. De sociale binding moet de jongere aanvaarden zoals hij/zij is en kunnen zorgen voor een vangnet in periodes van moeilijkheden. Het accepteren van hulp gebeurt enkel wanneer de hulpbron als ‘voldoende belangrijk’ en ‘betrouwbaar’ wordt beschouwd.

De jongeren benadrukken wel dat ze mogelijkheden en kansen moeten krijgen om de ervaren barrières daadwerkelijk aan te pakken. Barrières zoals stigma spelen een niet te miskennen rol. Jongeren met een verleden in de BJB hebben het gevoel dat ze zich voortdurend moeten bewijzen en verweren tegen vooroordelen (Nuytiens *et al.*, 2015). Door structurele barrières dreigt de kans dat de jongere vooralsnog in een omgeving terecht komt waar de maatschappelijke kwetsbaarheidsthese (opnieuw) bewaarheid wordt, ongeacht de aanwezigheid van intrinsieke motivatie en een sociaal netwerk.

4.3. AANBEVELINGEN VOOR DE HULPVERLENING

De jeugdzorgverlaters hebben zelf handvatten aangereikt voor een hulpverlening ‘op maat’.

Ten eerste vragen de jeugdzorgverlaters dat de jeugdhulpverleners meer zouden inzetten op het versterken van het informeel netwerk, lang genoeg vóór ze uitstromen. Wanneer de hulpverlener uit de BJB de jongere stimuleert om contacten te activeren of te reanimeren, kan de basis gelegd worden van (ver)nieuw(d)e contacten en relaties. De drempel om binnen deze relaties een hulpvraag te stellen, is vaak lager. Deze professionele ondersteuning wordt wel degelijk aanvaard door de jongeren wanneer ze een goede ‘band’ hebben met de hulpverlener uit de BJB. De jongeren moeten daarom de mogelijkheid krijgen om, in dialoog, mee hun individuele hulpverlener te kiezen, opdat de professionele ondersteuning door de jongere zou worden aanvaard (Van Audenhove & Vander Laenen, 2015). Jongeren willen behandeld worden als individuen, ze willen dat naar hen geluisterd wordt, dat hun mening ernstig wordt genomen, dat zij gewaardeerd en aanvaard worden. Niet toevallig zit inspraak en participatie vevat in een participatieve hulpverleningsrelatie. De eerste stap daartoe is een luistercultuur bij professionelen, zodat jongeren zich gewaardeerd weten, zich gerespecteerd voelen en hun mening kunnen geven (Cavet & Sloper, 2004). De volgende stap omvat open en respectvolle hulpverleningsrelaties gericht op samenwerking waarin de hulpverlener het standpunt en de ervaringen van de jongeren waardeert en ervan leert, terwijl de hulpverlener op hetzelfde moment kaders aanbiedt voor de jongere om hem/haar te ondersteunen bij het identificeren van zijn/haar noden, het maken van keuzes en het ondernemen van actie (Tew, 2006).

Ten tweede blijkt uit dit onderzoek dat een derde van de jongeren vóór de uitstroom een negatief toekomstbeeld had, waarbij de verwachte moeilijkheden tijdens de transitieperiode als onoverkomelijke obstructies werden aangezien voor een succesvolle toekomst. Al deze jongeren ervoeren een negatief zelfbeeld en/of gaven aan over psychische problemen te beschikken en/of gaven aan niet meer zonder drugs te kunnen. Toch doorloopt het merendeel van de jongeren alsnog een positieve transitie, niet zozeer omdat zij gebruik hebben gemaakt van voortgezette hulpverlening binnen de BJB, maar omdat hun begeleider uit de BJB de band met de jongere heeft onderhouden nadat de jongere de BJB had verlaten (‘nazorg’). Op die manier heeft de jongere het gevoel er niet alleen voor te staan. Voor de jongeren is het van belang dat de wijze en frequentie van nazorg in overleg met hen bepaald worden. De werkmethode van *outreaching* werken wordt door de jongeren als een meerwaarde ervaren. Jongeren verwachten hierbij niet het constant aanwezig zijn van de hulpverleners, wel het aanwezig zijn op voor de jongere cruciale momenten (Markey, 2009). De tijd, flexibiliteit en ruimte die een hulpverlener van zijn organisatie krijgt om in ‘nazorg’ te investeren, zullen mee bepalen hoever men hierin kan gaan, zoals ook Meys *et al.* (2015) concludeerden. Het is dan ook sterk aan te bevelen dat van overheidswegen voldoende tijd, ruimte en middelen voor nazorg worden gevrijwaard. Het creëren van een wetgevend kader met een garantie op nazorg door de BJB, is één van voornaamste aanbevelingen van het recent Europees project ‘After Care Guarantee’ (2015-2016).

Niettegenstaande het merendeel van de jongeren alsnog een positieve transitie doorloopt, dankzij de steun van hulpverlener uit de BJB, is bij een handvol jongeren sprake van een negatieve transitie. Het is dan ook van belang dat de hulpverlening de persoonlijke kwetsbaarheden vóór de uitstroom (h)erkent en samen met de jongere op zoek gaat naar manieren om met deze kwetsbaarheden om te gaan.

Ten derde blijkt uit ons onderzoek dat ‘vermaatschappelijking van de zorg’, één van de centrale pijlers in het nieuwe Decreet IJH⁶, zoals het nu wordt geoperationaliseerd moeilijk toepasbaar is op de jongeren die behoren tot de ‘strugglers’-groep. Voor deze groep volstaat het versterken van het informeel netwerk niet (steeds), omdat eenvoudigweg geen informeel netwerk aanwezig is of omdat de ondersteuning door een (veranderend) informeel netwerk niet toereikend is. Een doorgedreven vermaatschappelijking van de zorg zou bij deze jongeren tot gevolg hebben dat ze verder tussen de mazen van het net belanden. Een vermaatschappelijking van de zorg moet altijd samengaan met een blijvende aandacht voor de verantwoordelijkheid van de maatschappij om in te grijpen wanneer nodig. Net als Vanobbergen (2014) beklemtonen wij dat vermaatschappelijking vooral geen excuus mag zijn voor besparingen. Het continueren van het formele hulpverleningsnetwerk is bij deze groep erg belangrijk en het werpt maximaal zijn vruchten af indien er sprake is van een ‘band’ tussen de hulpverlener en de jongere. De jongeren zelf evalueren de hulpverlening via de kwaliteit van de hulpverlener en niet zozeer op basis van de zorgorganisatie, zoals nu wel het geval is binnen de BJB (Roose, 2006). In tegenstelling tot het beleid, dat streeft naar resultaatgericht werken (‘what works’), hebben de jongeren vooral oog voor hun interne barometer die aanduidt of een hulpverlener al dan niet authentiek in de job staat (‘who works’). Het is al vaak gezegd en geschreven, en ook dit onderzoek bevestigt dat de relatie met de hulpverlener cruciaal is.

4.4. BEPERKING VAN HET ONDERZOEK

Tijdens het follow-upinterview haalden de jongeren zelf aan dat zij nog volop in transitie zitten. Daarom is het aangewezen dezelfde jongeren binnen een aantal jaren, na de transitieperiode, opnieuw te bevragen. Zo zal duidelijker worden hoe de transitie verder is verlopen.

REFERENTIES

- Abrams, L.S. (2012). Envisioning life “on the outs”: exit narratives of incarcerated male youth. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 56, 877-896.
- Abrams, L.S. & Terry, D.L. (2014). “You can run but you can’t hide”: how formerly incarcerated young men navigate neighbourhood risks. *Children and Youth Services Review*, 47, 61-69.
- Arnau-Sabatés, L. & Gilligan, R. (2015). What helps young care leavers to enter the world of work? Possible lessons learned from an exploratory study in Ireland and Catalonia. *Children and Youth Services Review*, 53, 185-191.
- Bradt, L., Pleysier, S., Put, J., Siongers, J., & Spruyt, B. (Eds.) (2013). *Jongeren in cijfers en letters. Bevindingen uit de JOP-monitor 3 en de JOP-schoolmonitor 2013*. Leuven: Acco.

⁶ Decreet Integrale Jeugdhulp 12 juli 2013, BS 13 september 2013.

- Carrette, V. (2012). Achttien en op eigen benen: een internationaal perspectief op de transitie van de jeugdzorg naar een zelfstandig leven. *Tijdschrift voor Jeugdrecht en Kinderrechten*, 13, 308-322.
- Cavet, J. & Sloper, P. (2004). The participation of children and young people in decisions about UK service development. *Child: Care, Health and Development*, 30, 613-621.
- Collins, M. (2001). Transition to adulthood for vulnerable youths: a review of research and implications for policy. *Social Service Review*, 75, 271-291.
- Courtney, M.E. & Dworsky, A. (2006). Youth leaving out-of-home care in the USA. *Child and Family Social Work*, 11, 209-219.
- Courtney, M.E., Piliavin, I., Grogan-Kaylor, A., & Nesmith, A. (2001). Foster youth transitions to adulthood: a longitudinal view of youth leaving care. *Child Welfare*, 80, 685-717.
- Curtis, K., Roberts, H., Copperman, J., Downie, A., & Liabo, K. (2004). How come I don't get asked no questions? Researching 'hard to reach' children and teenagers. *Child and Family Social Work*, 9, 167-175.
- Daining, C. & DePanfilis, D. (2007). Resilience of youth in transition from out-of-home care to adulthood. *Children and Youth Services Review*, 29, 1158-1178.
- Dixon, J. (2008). Young people leaving care: health, well-being and outcomes. *Child & Family Social Work*, 13, 207-217.
- Gallagher, B. & Green, A. (2012). In, out and after care: Young adults' views on their lives, as children, in a therapeutic residential establishment. *Children & Youth Services Review*, 34, 437-450.
- Gaskell, C. (2010). "If the social worker had called at least it would show they cared". Young care leavers' perspectives on the importance of care. *Children & Society*, 24, 136-147.
- Geenen, S. & Powers, L.E. (2007). "Tomorrow is another problem": The experiences of youth in foster care during their transitions to adulthood. *Children and Youth Services Review*, 29, 1085-1101.
- Harder, A.T., Köngeter, S., Zeller, M., Knorth, E.J., & Knot-Dickscheit, J. (2011b). Instruments for research on transition. Applied methods and approaches for exploring the transition of young care leavers to adulthood, *Children and Youth Services Review*, 33, 2431-2441.
- Hardt, J. & Rutter, M. (2004). Validity of adult retrospective reports of adverse childhood experiences: review of the evidence. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45, 260-273.
- Hauspie, B., Vettenburg, N., & Roose, R. (2010). *Kenmerken en hulp- en dienstverleningsbehoeften van maatschappelijk kwetsbare jongvolwassenen*. Gent: Universiteit Gent (in opdracht van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin).
- Heptinstall, E. (2000). Gaining access to looked after children for research purposes: lessons learned. *British Journal of Social Work*, 30, 867-872.
- Hiles, D., Moss, D., Wright, J., & Dallos, R. (2013). Young people's experience of social support during the process of leaving care: a review of the literature. *Children and Youth Services Review*, 35, 2059-2071.
- Hines, A.M., Merdinger, J., & Wyatt, P. (2005). Former foster youth attending college: resilience and the transition to young adulthood. *American Journal of Orthopsychiatry*, 75, 381-394.
- Holland, S. (2009). Listening to children in care: a review of methodological and theoretical approaches to understanding looked after children's perspectives. *Children & Society*, 23, 226-235.

- Markey, J. (2009). *Van kansarm naar kansrijk? Studie- en opvoedingsondersteuning aan huis bij kinderen uit kwetsbare gezinnen*. Antwerpen: Garant.
- McCoy, H., McMillen, J.C., & Spitznagel, E.L. (2008). Older youth leaving the foster care system: who, what, when, where, and why? *Children and Youth Services Review, 30*, 735-745.
- Merlevede, D., Vander Laenen, F., & Cappon, L. (2014). The blurred vision of Lady Justice for minors with mental disorders: records of the juvenile court in Belgium. *International Journal of Law and Psychiatry, 37*, 198-209.
- Meys, E., Pleysier, S., & Hermans, K. (2015). *Op weg naar zelfstandig wonen Een vergelijkende studie tussen CBAW-diensten en BZW-diensten*. Leuven: Steunpunt Welzijn, Volksgezondheid en Gezin.
- Nuytiens, A., Jaspers, Y., & Christiaens, J. (2015). Trajecten van uit handen gegeven jongeren in de volwassenheid. *Panopticon, 36*, 248-265.
- Polkinghorne, D.E. (2005). Language and meaning: data collection in qualitative research. *Journal of Counseling Psychology, 52*, 137-145.
- Pryce, J.M. & Samuels, G.M. (2010). Renewal and risk: the dual experience of young motherhood and aging out of the child welfare system. *Journal of Adolescent Research, 25*, 205-230.
- Reilly, T. (2003). Transition from care: status and outcomes of youth who age out of foster care. *Child Welfare, 82*, 727-746.
- Roose, R. (2006). *De bijzondere jeugdzorg als opvoeder. Een sociale pedagogische analyse van de bijzondere jeugdzorg in Vlaanderen*. Gent: Universiteit Gent.
- Schiff, M. (2006). Leaving care: Retrospective reports by alumni of Israeli group homes. *Social Work, 51*, 343-353.
- Seita, J.R. (2004). Strength-based approaches expand into leadership. *Reclaiming Children and Youth, 13*, 22-26.
- Singer, E.R., Berzin, S.C., & Hokanson, K. (2013). Voices of former foster youth: supportive relationships in the transition to adulthood. *Children and Youth Services Review, 35*, 2110-2117.
- Stas, K., Serrien, L., & Van Menxel, G. (2008). *Jongvolwassenen: tussen wal en schip?* Leuven: Steunpunt Algemeen Welzijnswerk.
- Stein, M. (2006). Research review: young people leaving care. *Child and Family Social Work, 11*, 273-279.
- Stein, M. & Munro, E.R. (Eds.) (2008). *Young people's Transitions from Care to Adulthood, International research and practice*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Tew, J. (2006). Understanding power and powerlessness. Towards a framework for emancipatory practice in social work. *Journal of Social Work, 6*, 33-51.
- Van Der Geest, V., Bijleveld, C., & Verbruggen, J. (2013). *Vallen en opstaan. Mannen en vrouwen 17 jaar na vertrek uit een justitiële jeugdinrichting*. Amsterdam: VU en NSCR.
- Van Audenhove, S. & Vander Laenen, F. (2011). Zorg voor de toekomst: jongeren uit de bijzondere jeugdzorg in de overgang naar volwassenheid. *Vlaams Tijdschrift voor Orthopedagogiek, 30*, 16-28.
- Van Audenhove, S. & Vander Laenen, F. (2015). Future expectations of young people leaving youth care in Flanders: the role of personal and social capital in coping with expected challenges. *Child and Family Social Work, x*, xx-xx. (Early view: published online ahead of the online publication of the journal issue). Online te raadplegen: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/cfs.12233/abstract>.

- Vander Laenen, F. (2009). "I don't trust you, you are going to tell", Adolescents with emotional and behavioural disorders participating in qualitative research. *Child: Care, Health & Development*, 35, 323-329.
- Vanobbergen, B. (2014). Warm of koud? Vermaatschappelijking van de jeugdzorg is hot. In K. De Vos, H. Grymonprez, D. Kerger, G. Roets, R. Roose & P. Verstraete (Eds.), *Vermaatschappelijking van de zorg, cahier 3* (pp. 51-66), Brussel: Politeia.